

**KOPSTUKKEN FILOSOFIE:
SÖREN KIERKEGAARD (1813-1855)
Knokke, 29 oktober 2009
Kris Witzoreck (Aalst)**

*Mijn filosofie heeft de voortreffelijke eigenschap dat ze kort is,
en dat ze onweerspreekbaar is;
want als iemand mij tegenspreekt heb ik, dunkt me,
gelijk als ik hem voor gek verklaar*

*Liever wil ik varkenshoeder zijn
en worden verstaan door de varkens
dan dichter zijn
en worden misverstaan door de mensen*

Kierkegaard, Of/Of, p. 25/50.

Inleiding

1. Leven
2. Schrijverschap
3. Zijn werken
4. Tijdgeest
5. Sleutelbegrippen
6. Maatschappijkritiek
7. Nawerking
8. Literatuur

INLEIDING

Hoort Kierkegaard thuis in een reeks ‘kopstukken filosofie’?

Temeer omdat hij zichzelf uitdrukkelijk geen filosoof, maar slechts een ‘boventallig’ schrijver wenst te noemen.

Voor velen is K. een groot schrijver die literaire meesterwerken heeft geschreven.

Voor sommigen is hij zelfs de eerste 19de eeuwse psycholoog, die door zijn vele schrijverspersoonlijkheden een vruchtbare impuls heeft gegeven aan psychiatrische mensbeelden.

Op de eerste plaats beschouwt hij zichzelf als een religieus denker, als een christelijk existentialist. En omdat het in onze traditie gemeengoed is dat ‘geloof’ en ‘weten’ niet met elkaar te verzoenen zijn, is het etiket ‘filosoof’ op Kierkegaard niet vanzelfsprekend.

K. als religieus denker is al evenmin evident als K. als filosoof..

Nochtans hoort K. thuis in deze reeks ‘kopstukken’, omdat hij een keerpunt betekent in de geschiedenis van de westerse filosofie (destructie + ontstaan van een nieuwe filosofie).

1. LEVEN

Zijn hele leven is te karakteriseren als een ‘incarnatie van de existentiële mislukking’ (A. De Waelhens), een mislukking die tastbaar aanwezig is in al zijn geschriften.

Ik licht dit toe aan de hand van volgend citaat uit zijn dagboek (1846):

“Ik ben een in de diepste zin ongelukkige persoonlijkheid, ben vanaf mijn vroegste jeugd vastgeklonken geweest aan een, aan waanzin grenzend, lijden, waarvan de diepere oorzaak moet liggen in de verhouding tussen mijn ziel en mijn lichaam, want (en dit is de wonderlijke en voor mij tevens oneindig bemoedigende gedachte) mijn geest staat hierbuiten, integendeel, die heeft misschien door de gespannen verhouding tussen ziel en lichaam een spankracht gekregen zoals men die slechts zelden aantreft. (...)

Ik heb aan mijn arts gevraagd of hij van mening is dat de wanverhouding in mijn structuur tussen het lichamelijke en het psychische opgeheven zou kunnen worden, zodat ik het algemene zou kunnen realiseren. Hij betwijfelde het; ik heb hem gevraagd of hij van mening was dat de geest in staat is door wilskracht deze wanverhouding te veranderen of te transformeren; hij betwijfelde het; hij wilde me zelfs niet aanraden al mijn wilskracht, waarvan hij enig idee heeft, voor dit doel aan te wenden, omdat alles dan wel eens zou kunnen exploderen.”

Kierkegaard maakt hier een fundamenteel onderscheid tussen lichaam en ziel (de vitaliteit) enerzijds, en de geest (de rationaliteit) anderzijds.

Hij noemt deze droeve wanverhouding tussen vitaliteit en rationaliteit zijn ‘doorn in het vlees’, zijn grens, zijn kruis, de reden waarom hij, net als Paulus, geen gewone relaties kon aangaan.

Hij heeft echter het advies van zijn arts niet gevolgd, en maakte de voor zijn leven even beslissende als catastrofale sprong in het zuivere leven van de geest, die hij trouwens voor zichzelf een ‘salto mortale’ noemde, en waardoor een volstreekte heterogeniteit met de mensen in het algemeen ontstond, een heterogeniteit die soms grenst aan de waanzin.

Het was ook de reden waarom hij op de beslissende momenten in zijn leven nooit door anderen begrepen werd. Hij beschouwde zichzelf als een ‘nar in de gevestigde orde’, als ‘het onkruid in de Deense literatuur’.

Kierkegaard kiest uitdrukkelijk voor de eenzaamheid en het misverstand, dat voor hem de voorwaarde is voor een authentiek geestelijk leven dat zich distantieert van de publieke opinie. Daarom noemde hij zichzelf slechts een boventallig schrijver, iemand die schrijft omdat het een luxe voor hem is, die aan plezier en klaarheid wint naarmate minder mensen kopen en lezen wat hij schrijft. Zoals Nietzsche voorzag ook Kierkegaard zijn lot door het publiek volkomen genegeerd te zullen worden (VB, 11-12). In zijn dagboek schrijft hij:

“Zolang ik leef, wil en kan ik niet worden erkend, precies omdat ik de helft van al mijn krachten gebruik om dat te verhinderen. Op hetzelfde moment dat ik in levenden lijve zou worden erkend, een autoriteit dreig te worden, is het gedaan met mijn zending” (WG, 25).

2. SCHRIJVERSCHAP

Met betrekking tot zijn schrijverschap moeten we in Kierkegaard minstens vier auteurs onderscheiden:

1. Kierkegaard die **filosofische** werken schrijft onder pseudoniem, waarin hij zich altijd onrechtstreeks tot de lezer wendt.
2. Kierkegaard die tegelijkertijd onder eigen naam opbouwende of stichtelijke redevoeringen schrijft waarin hij zijn tijdgenoten rechtstreeks toespreekt.
3. Kierkegaard die **religieuze** werken schrijft onder een tegengesteld pseudoniem als dat waaronder hij zijn filosofische teksten schrijft
4. Kierkegaard die dagelijks notities neemt en brieven schrijft waarin hij de lezer en bezinner is van zijn eigen werk.

Kierkegaard zal zichzelf een twintigtal pseudoniemen toekennen. Al zijn *filosofische* werken verschijnen echter onder slechts één pseudoniem. Dit wil niet zeggen dat hij zelf het auteurschap van deze werken weigert. Kierkegaard is wel degelijk de filosoof die spreekt. Dat hij enkel als pseudoniem spreekt, betekent dat hij als filosoof incognito wil blijven. Incognito betekent letterlijk niet-gekend-zijn, en heeft als gevolg dat een publieke erkenning uitblijft.

Johannes Climacus is het pseudoniem waaronder zijn twee filosofische hoofdwerken zullen verschijnen, met name de *Filosofische kruimels of een kruimeltje filosofie* uit 1844, en het twee jaar daarna hierop geschreven *Afsluitend onwetenschappelijk naschrift*.

Dit pseudoniem is tegelijk de titel van zijn eerste filosofische verhandeling uit 1842: *Johannes Climacus ofwel Men moet aan alles twifelen (De omnibus dubitandum est)*

De openingszin van dit eerste geschrift benadrukt al meteen het incognito van de schrijver: **“In de stad Havnia (= Lat. naam van Kopenhagen) leefde voor enige jaren een jong student, met name Johannes Climacus, wiens verlangen er geenszins op gericht was in de wereld te worden opgemerkt, omdat het veeleer zijn vreugde was verborgen en in stilte te kunnen leven”**.

Het pseudoniem Johannes Climacus is de schrijverspersoonlijkheid die K. het meest na aan het hart lag (Thielst, 177).

Hij ontleent dit pseudoniem aan de Griekse ascetische monnik Ioannes Klimakos, die in de 7de eeuw gedurende 40 jaar als kluizenaar leefde op de berg Sinaï.

Hij ontving zijn bijnaam ‘de klimmer’ vanwege zijn geschrift *Ladder naar het paradijs (Klimax tou paradeiso of Scala paradisi)*, waarin hij in dertig trappen de weg van de ziel naar God beschrijft.

Bij Kierkegaard staat het beeld van de ladder ter illustratie van het strakke verloop van een logische redenering. Hij wil zelf ondervinden hoe hoog een mens kan vluchten op de ladder van logische gevolgtrekkingen; hij wil achterhalen waar de hoogste ‘sport van de ladder’ (Gr. ‘klimaktèr’) van de verstandelijkheid zich bevindt. En zoals we weten, hoe hoger men klimt, des te dieper men valt. Op existentieel vlak valt er met logica alleen niets te bewijzen.

3. WERKEN (een overzicht)

	<u>Titel:</u>	<u>Auteur:</u>
06/1841	Over het begrip ironie in voortdurend Sören Kierkegaard verband met Socrates (proefschrift)	
10/1842	Johannes Climacus. Ofwel men moet aan alles twijfelen (De omnibus dubitandum est). Een vertelling (onuitgegeven)	<i>Sören Kierkegaard</i>
<u>esthetische werken (+ filosofische)</u>		
02/1843	OF/OF	<i>Victor Eremita (uitg.)</i>
10/1843	Vrees en beven	Johannes de Silentio
10/1843	De herhaling	Constantin Constantius
06/1844	Wijsgerige kruimels. Een kruimeltje filosofie	Johannes Climacus (Kierk.)
06/1844	Het begrip angst	Vigilius Haufniensis
04/1845	Stadia op de levensweg	<i>Hilarius Bogbinder (uitg.)</i>
02/1846	Afsluitend Onwetensch. Naschrift	Johannes Climacus (Kierk.)
03/1846	Een literaire bespreking	Anoniem - <i>J.L. Heiberg (uitg.)</i>
<u>religieuze werken</u>		
09/1847	Daden van liefde	<u><i>Sören Kierkegaard !</i></u>
07/1849	Ziekte tot de dood	<i>anti-climacus</i>
09/1850	Oefening in christendom	<i>anti-climacus</i>
08/1851	Over mijn werkzaamheid als schrijver – Sören Kierkegaard (7 augustus 1851)	
09/1851	Tot zelfonderzoek, mijn tijdgenoten aanbevelen	Sören Kierkegaard

4. TIJDGEEST

In de woelige jaren '40 schreef Kierkegaard zijn gehele oeuvre. In Denemarken was de invloed van Hegel toen nog zeer groot.

Het is het decennium waarin Hegels leerlingen hun voornaamste werken publiceren, in welke ze zich merkwaardig genoeg tegen de meesterdenker keren: *Grondbeginselen van de filosofie van de toekomst* van Ludwig Feuerbach, *De enige en zijn eigendom* van Max Stirner, Karl Marx' *Kritiek op de Hegeliaanse rechtsfilosofie*, *Misère de la Philosophie*, de *Stellingen over Feuerbach* en zijn *Duitse Ideologie*. Het zijn de jaren waarin Marx en Engels met hun *Communistisch manifest* Europa op zijn grondvesten doen daveren. Het is ook de periode dat Marx zijn *Parijse manuscripten* schrijft, manuscripten die pas in 1932 zullen verschijnen, maar eveneens een zekere invloed zullen hebben op het existentialisme van de 20ste eeuw. Al deze geschriften hebben dezelfde gemeenschappelijke tegenstander, met name Hegel, en vormen daarom de doodsteek voor iedere (ook toekomstige) kathedersfilosofie. Deze doodsteek betekende tegelijk het gloren van een geheel nieuwe filosofie, waarvan het succesverhaal pas geschreven zal worden door de existentialisten van de twintigste eeuw.

Dit decennium betekent in meerdere opzichten een revolutionaire breuk in het denken van deze eeuw, want voor het eerst zijn het filosofen die tegen de filosofie zelf in opstand komen. Maar deze opstand is niet zuiver filosofisch gemotiveerd, en heeft bijvoorbeeld in het geval van Feuerbach materialistisch-antropologische, in het geval van Marx sociaal-economische en in dat van Kierkegaard individueel-religieuze drijfveren.

Ofschoon van Kierkegaard naar Marx geen weg leidt, zijn beiden zich bewust van de noodzaak van een ondergang van de bestaande werkelijkheid.

Bij Marx is dit de klassenmaatschappij, bij Kierkegaard de christenheid en de gevestigde kerkelijkheid. Beiden verzetten zich tegen de burgerlijke maatschappij en haar filosofische rechtvaardiging in het Duitse idealisme. Marx' protest is politiek, in naam van de arbeidersgemeenschap. Kierkegaards protest is existentieel, in naam van de enkeling. Toch gaat het niet op Kierkegaard een apolitek subjectivisme te verwijten.

Net zoals de links-hegelianen ondergraaft Kierkegaard de klassieke grondslagen van de burgerlijke filosofie. Ook hij ontthoort zijn grote voorganger Hegel, en zet de mens op de enige plaats waar hij thuishoort: deze wereld.

De radicale afbraak van het huis van de filosofie zal tenslotte plaatsvinden nog in dezelfde eeuw, met name door Nietzsche, die zichzelf daarom terecht de filosoof met de hamer noemde.

Deze afbraak was nodig opdat de mens voortaan zou kunnen *existeren*, verstikt als deze was onder de heerschappij van een cartesiaans-hegeliaans ongenaakbaar super-ego. Een **nieuwe filosofie** was geboren (drie centrale begrippen – zie §5).

5. SLEUTELBEGRIPPEN

5.1. EXISTENTIE

>< Plato's Idee

>< Hegel's Absolute

Een nieuwe filosofische inter-esse - In de slotparagraaf van zijn eerste filosofisch werk *Johannes Climacus of De omnibus dubitandum est (men moet aan alles twijfelen)* beschrijft Kierkegaard het menselijk bestaan als een tussen-zijn, als een inter-esse, als een 'zijn' dat zich bevindt 'tussen' idealiteit en realiteit, tussen essentie en existentie.

De existerende mens is een tussenwezen, het midden tussen denken en zijn.

De existentie *spatieert* het denken van het zijn. Existeren is letterlijk zich inter-essen. Het menselijke bestaan is het enige hermeuneutisch veld van waaruit de werkelijkheid kan worden verstaan.

Daarom, zegt Kierkegaard, denkt God niet, hij schept; God existeert niet, hij is eeuwig. De mens denkt en existeert, en de existentie onderscheidt denken en zijn, houdt ze voortdurend uit elkaar. De mens is nooit denken alleen, maar een sterfelijk lichaam dat voelt en wilt (Delfgaauw, 37-38).

De mens is eindig met oneindig veel beperkingen, met slechts een glimp op de oneindigheid. Kierkegaard noemt zijn bezinning op de mens een 'anthropologische contemplatie', die de mens eindelijk eens het existentieel soortelijke gewicht toekent dat hem in werkelijkheid toekomt.

5.2. SUBJECTIVITEIT

>< Hegel's objectiviteit

De waarheid is de subjectiviteit - Bij Kierkegaard verschijnt de subjectiviteit als de hartstochtelijke en onvervreembare innerlijkheid van een enkeling, die zich verzet tegen de algemeenheid, haar als het ware overtreft, waardoor de enkeling niet langer een golfje op de oceaan, maar een 'uitgezonderde' wordt.

Kierkegaards begrip van subjectiviteit betreft de 'innerlijkheid' die existentieel moet worden gedacht. Subjectiviteit heeft hier niets te maken met egocentrisme of narcistische zelfbespiegeling, maar alles met de innerlijke overtuiging en de hartstocht waarmee ik mij als enkeling voor de zaak van het leven, ook die van anderen (!) inzet.

Dat ik een 'subjectiviteit' ben, betekent dat ik mijn 'ik' permanent overschrijd; het betekent ook dat ik niet samenva! met mezelf zoals een steen een steen is, in zichzelf gelijk en niets anders. Subjectiviteit veronderstelt een 'zelf' waartoe ik mij verhoud. De innerlijkheid drukt een verhouding uit, namelijk: *hoe* verhoud ik mij tot mezelf en de anderen? En wie van verhouding spreekt, neemt afstand. Mijn 'zelf-bewustzijn' is altijd ruimer dan mijn 'ik', een verdubbeld bewustzijn. Kierkegaard spreekt hier van een verdubbeling van de subjectiviteit of een subjectiviteit in de tweede macht.

Daarom ook het belang dat Kierkegaard hechtte om de straat op te gaan, dat voor hem een 'zich in verhouding plaatsen tot iemand anders' was, en ook de voorwaarde was om tot zelfinkeer en zelfrelativering te kunnen komen.

De subjectiviteit of de innerlijkheid heeft, behalve met de wijze waarop iemand zich verhoudt, ook te maken met de standvastigheid van de eigen overtuiging en in overeenstemming daarmee beslissingen kunnen en durven te nemen.

De innerlijkheid heeft daarom minder met de *reflexie*, maar veeleer met het *handelen* te maken. Het is de vraag naar de oprechtheid, de waarachtigheid of **integriteit** (overeenstemming van woord en daad, het tegenovergestelde dus van wat Sartre de *mauvaise foi* noemt).

Dat *de subjectiviteit de waarheid is*, betekent niet dat een bekrompen en asociaal subjectivisme of een ascetische wereldvlucht de norm worden. Volgens Kierkegaard betekent het dat de waarde van het menselijke bestaan bepaald wordt door de specifieke manier van leven, door de specifieke *wijze* van bestaan.

In *Stadia op de levensweg* onderscheidt Kierkegaard drie specifieke vormgevingen van mens-zijn; we kunnen deze ook individuele levensmogelijkheden of levensvormen noemen:

1. Esthetisch:

Onmiddellijke behoeftenbevrediging

Lichamelijk genot; erotische verleiding; lust (neiging)

Zelfverlies in de objecten

Vrijblijvendheid in het hier en nu, onverschilligheid, niet-betrokken

Verstrooidheid, divertissement (permanente vlucht voor de verveling)

Leven-van-anderen

2. Ethisch:

Uitgestelde behoeftenbevrediging

Huwelijksmoraal (plicht)

Zelfwording door identificatie met ethische regels

Verantwoordelijkheid, geïnteresseerdheid, betrokkenheid

Handelen volgens universele normen en waarden (samenhang/orde)

Leven-met-anderen

3. Religieus:

Salto mortale

Enkeling plaatst zich buiten de gemeenschap/algemeenheid/wet

Ethiek opgeschort

Zonde, angst en schuld bepalen godsdgeloof

In de godsverhouding plaatst de enkeling zich buiten alle humanitaire kaders

Nihilisme: geloof in god/waanzin/zelfmoord

5.3. DE ENKELING

>< Spinoza's pantheïsme

>< Hegel's systeem (de totaliteit)

De enkeling als protestbegrip - In het protest voert de enkeling oppositie tegen de gevestigde orde, anderzijds getuigt de existentie voor zichzelf en niemand anders.

“In het existentiële protest stelt de mens een bestaande wereld vast die hij weigert. In het existentiële protest geschiedt de weigering op zulke wijze, dat de enkeling iets zeer bepaalds en concreets bevestigt” (L. Flam).

De enkeling is niet enkel een individu (exemplaar van de soort), hij wordt enkeling door te spreken en te handelen uit eigen overtuiging, en zet zich daarmee af van de publieke opinie of van alles wat men zegt (hij spreekt niet conform de algemene mening).

criterium van het enkeling-zijn is niet de individualiteit, maar de eigen(lijk)heid, waardoor hij zich plaatst buiten de gemeenschap (ecclesia) en de menigte.

6. MAATSCHAPPIJKRITIEK

Kierkegaards kritiek op de verstikkende anonimiteit van de massa(mens) is existentieel. Deze kritiek is allesbehalve politiek. De democratie, de economische realiteit en de techniek komen in zijn werk niet ter sprake.

Zijn kritische diagnose van de ‘nieuwe tijd’ die in Europa is aangebroken ligt vevat in *Een literaire bespreking*. Deze recensie schreef hij naar aanleiding van de roman *Twee tijdperken*, waarin een zekere mevrouw Thomasine Gyllembourg de liefdesperikelen beschrijft van twee generaties van één familie in Kopenhagen. Het eerste liefdesverhaal speelt zich af in de periode van de Franse revolutie, het tweede tijdens de woelige jaren veertig van de 19de eeuw. Deze roman verscheen anoniem in 1845, en was voor Kierkegaard de aanleiding om zijn eigen tijd te diagnosticeren als ‘*een passieloze tijd*’ (= titel nieuwe Nederlandse vertaling), waarin de idealen van de Franse revolutie verworpen zijn tot een nietszeggend parool. Hij schreef deze tekst in 1846, dus twee jaar vóór de februarirevolutie van 1848.

Burgerlijke gezapigheid, conformisme en opportunisme overheersen ook het intellectuele klimaat in het toenmalige Denemarken. Tegen de oneigenlijke zijnswijze en nivellerende praatplicht van de massamens komt de enkeling Kierkegaard in opstand. Wat volgens hem Europa bedreigt, is wat zijn tijdgenoot Alexis de Tocqueville op het politieke vlak vreesde, en dat Ortéga y Gasset in 1930 ‘*de rebellie van de massa's*’ zal noemen.

Kierkegaard noemt zijn eigen tijdperk afstandelijk reflecterend, intellectualistisch leeg, karakterloos en zonder hartstocht, kortom een ‘tijd van ontbinding’, die aangedreven wordt door het allesoverheersende, en ‘negatief verbindende beginsel’ van de *nijd*, vergelijkbaar met wat Nietzsche en Max Scheler later over het ressentiment hebben geschreven.

De samenleving wordt genivelleerd tot een onpersoonlijk en levenloos abstractum. Deze geest van nivellering krijgt z'n concrete gestalte in de ‘publieke opinie’ of de ‘openbare mening’, die hij vergelijkt met een spook zonder vaste woonplaats.

Het publiek, schrijft Kierkegaard, is geen volk, geen generatie, geen gemeenschap, geen genootschap of verbond, het is geen verzameling van concreet aanwijsbare of specifieke

personen. Geen enkel lid van het publiek is wezenlijk geëngageerd of wezenlijk erbij betrokken, geen enkel lid heeft ook maar één wezenlijke verplichting tot iets. Als geen ander heeft Kierkegaard de anonieme, vrijblijvende, ‘esthetische’ levensstijl van de massamens beschreven.

Maar de echte boosdoener achter het publiek is volgens Kierkegaard de pers.

De dagbladpers is zijn publieke vijand nummer één, zoals het Internet dit vandaag de dag zou zijn. In een dagboeknotitie, getiteld ‘de omgekeerde wereld’ verzucht hij het volgende:

“Onophoudelijk gaat dat maar door met de perfectionering van de communicatiemiddelen, zodat de verspreiding van geleuter steeds grotere omvang kan krijgen. En niemand schijnt er aan te denken, dat het veel harder nodig is nu eens machines tegen dit soort luchtverontreiniging uit te vinden, om al dat geklets, waaraan hele staten ten onder gaan, eens te bestrijden. Ja, zegt hij, we staan vlak voor de totale ommekeer: nu de media welhaast het toppunt hebben bereikt van haast en van een allesoverstromende omvang, zitten we tegelijk op het dieptepunt van nietszeggen van mededeling.

In onze tijd, zegt Kierkegaard, is de communicatie verheven tot de vierde macht, zodat de verwarring steeds groter wordt, en waardoor alles zich ontwikkelt naar het uitwendige, in plaats van naar het inwendige”.

Kierkegaards beschrijving van de onkritische en vrijblijvende berichtgeving door de pers en het totaal ontbreken van een reële betrokkenheid van de lezer m.b.t. wat bericht wordt, is ook vandaag nog paradigmatisch voor de informatie die ons via het wereldwijde web ter beschikking staat, informatie die, voor iedereen toegankelijk, evenmin een concreet engagement vraagt van zowel de informant als de geïnformeerde. Over de kwaliteit van de beschikbare informatie worden maar weinig vragen gesteld, zodat de vraag naar de mogelijke bijdrage van deze informatie voor een zinvol leven al even irrelevant is.

Ongetwijfeld zou Kierkegaard de hedendaagse internetsurfer een estheet van het zuiverste ras genoemd hebben, die als een ‘spelende mens’ afzijdig en zonder enige betrokkenheid toekijkt op de werkelijkheid, en geen enkele verplichting voelt zich hierin concreet te engageren.

Kierkegaard waarschuwt: “Europa zal bij de pers tot stilstand komen en tot stilstand blijven ter herinnering aan het feit dat het menselijk ras iets heeft uitgevonden waardoor het uiteindelijk overweldigd zal worden. Zelfs als mijn leven verder geen betekenis meer krijgt, acht ik het genoeg dat ik de volstrekt afstompende werking van de dagbladpers heb ontdekt”. “De huidige tijd heeft de levenstaak veranderd in een onecht kunstwerk, en de werkelijkheid in een theater” (in: Dreyfus, p. 82 en 97).

7. NAWERKING

Onderscheid tussen levensfilosofie, existentiële filosofie en dit laatste als –isme:

1. levensfilosofie : Dilthey – Nietzsche - Spengler – Klages – Th. Lessing
2. existentiële filosofie : Jaspers – Heidegger – M. de Unamuno - Levinas
3. existentialisme : Sartre – Camus – S. de Beauvoir – Marcel - Flam

Theologie : K. Barth – R. Guardini – E. Fromm

8. LITERATUUR:

Sören Kierkegaard. Tegen de vertwijfeling. Dichter bij Kierkegaard in 52 teksten. Samenstelling, vertaling en commentaar door Frits Florin. Agora Kampen, 2003. ISBN 90 391 0891 9

Peter Thielst. Het verhaal van Sören Kierkegaard. Roman over het leven van een filosoof. Fontein/Houtekiet, 1994. ISBN 90 261 1326 9

Bernard Delfgaauw. Kierkegaard. Waarheid en menselijkheid. Kok Agora/Pelckmans, 1995. ISBN 90 289 1819 1

Hubert L. Dreyfus. Internet. Routledge, 2001. ISBN 0 415 27751 5. Daarin hoofdstuk 4: Nihilisme op de informatiesnelweg: anonimiteit versus betrokkenheid in de huidige tijd (pp. 81-98)

www.kierkegaard.be

www.kierkegaard.nl (teksten over K. kunnen gedownload worden)

www.sorenkierkegaard.nl